

Dan liever dood!

Dan liever dood!

Over martelaren en hun religieuze drijfveren

*Onder redactie van
Henk Bakker en
Bert Jan Lietaert Peerbolte*

Ontwerp omslag: Gijs Mathijs Ontwerpers, Amsterdam
Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6372 507 1
e-ISBN 978 90 4855 565 9 (e-pub)
DOI 10.5117/9789463725071
NUR 700

Creative Commons License CC BY NC ND (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0>)

© All authors / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2022

Some rights reserved. Without limiting the rights under copyright reserved above, any part of this book may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise).

Inhoud

1	Tot welke prijs? <i>Henk Bakker en Bert Jan Lietaert Peerbolte</i>	7
2	Martelaarschap in de christelijke bronnen <i>Jan Willem van Henten</i>	25
3	Martelaarschap in het jodendom Een noodzakelijk kwaad, maar liever niet! <i>Michael Bloemendal</i>	53
4	Islamitisch martelaarschap en gewelddoos protest Nieuwe toe-eigeningen van oude teksten en begrippen in de Arabische protestbeweging van 2011 <i>Pieter Coppens</i>	85
5	'Martelaarschap' in boeddhisme Perspectieven, regels, verhalen & praktijken <i>Henk Blezer</i>	109
6	Modern Vedantisme en ascetische zelfopoffering Het begin van antikoloniaal hindoe nationalisme <i>Victor A. van Bijlert</i>	145
7	Over martelaren, helden en soldaten Seculiere transformaties van martelaarschap <i>Lucien van Liere</i>	173
8	Martelaarschap in vergelijkend perspectief <i>Henk Blezer en Ab de Jong</i>	203
	Noten	223
	Bibliografie	253
	Over de auteurs	279
	Register	281

1 Tot welke prijs?

Henk Bakker en Bert Jan Lietaert Peerbolte

Als Socrates in het jaar 399 voor de christelijke jaartelling in Athene tot het drinken van de gifbeker wordt veroordeeld, spreekt hij de woorden dat geen mens in een proces of in een oorlog ‘tot elke prijs’ er op uit mag zijn om aan de dood te ontsnappen.¹ Zo’n opmerking doet de vraag rijzen of er situaties voorkomen waarbij zo’n afweging klopt, en na 24 eeuwen weten we dit nog altijd niet en is de discussie nog even actueel. Bijvoorbeeld, mag verzet leiden tot het martelaarschap, omdat mensen niet ‘tot elke prijs’ door willen leven en niets doen, terwijl zij worden gedomineerd, onderdrukt en niet mogen denken of geloven wat zij vinden? Het gebeurt, maar vanuit verschillende achtergronden en tradities komen mensen tot geheel eigen afwegingen. Dit begint al bij de invulling van het begrip ‘martelaar’.

Inleiding

Het woord ‘martelaar’ is geen eenduidig begrip. Dus wie ‘martelaar’ zegt, wordt niet automatisch begrepen. Voor de een is een martelaar iemand die voor zijn ideaal sterft, voor de ander een dwaas die irrationeel gedrag vertoont en de dood van zichzelf en soms ook anderen prefereert boven het leven. Wie met een scala aan definities naar de politieke werkelijkheid kijkt, komt tot observaties die elkaar lijken uit te sluiten. Zo worden slachtoffers van tegengestelde partijen die elkaar bevechten in hun eigen kamp als helden of als martelaren gezien. Soldaten die in de Tweede Wereldoorlog aan de kant van de geallieerden vielen waren helden, soms ook martelaren, maar voor veel Duitsers waren hun slachtoffers dat ook. De tegenstrijdigheid is van alle tijden. Wie herinnert zich niet de afschuwelijke beelden van de 21 Koptische christenen in oranje overalls op het strand te Sirte in Libië, vlak voordat zij met het mes werden onthoofd in februari 2015? Vanwege hun geloof werden zij onvrijwillig ter dood gebracht en worden zij als christelijke martelaren gezien. Maar IS-strijders die in de heilige oorlog vallen voor hun geloof worden binnen hun eigen traditie ook als martelaren geëerd.²

Verschillende met elkaar conflicterende tradities kunnen allebei een beroep doen op het predicaat ‘martelaar’, waarbij de martelaar van de ene partij voor de andere geldt als terrorist. Daarbij helpt een semantische discussie over de achtergrond van het begrip ‘martelaar’ niet. Het heeft

geen zin om te beweren dat op grond van de oorsprong van het woord de doden in het ene kamp wel voor martelaren kunnen doorgaan en die in het andere kamp niet. Mensen geven het woord een eigen invulling, die voornamelijk door de eigen traditie wordt ingegeven, ongeacht hoe anders de literaire wortels lopen. Het dient dan ook geen doel om te blijven hangen in semantische discussies. Beter is om goed te luisteren naar deze tradities en de diversiteit aan opvattingen over martelaarschap serieus te nemen.³

Religieuze tradities en de actualiteit van martelaarschap

Het hindoeïsme is een van de oudste bestaande wereldreligies. Wereldwijd zijn er naar schatting rond de 900 miljoen mensen die zich als hindoe beschouwen, het overgrote deel hiervan woont in India (de wereldbevolking telt momenteel meer dan zeveneneenhalf miljard mensen). Het is wellicht misleidend om van 'aanhangers' of 'gelovigen' te spreken in dit verband. Het hindoeïsme is een complex systeem van sociale ordening, ritueel conformisme, door socialisatie geïnternaliseerde gedragsregels, persoonlijke devotie, met een veelheid aan godsvoorstellingen, een veelheid aan heilige teksten (en niet alle worden door alle hindoes erkend), een grote variëteit aan lokale gebruiken en tradities, en een veelheid aan grote lokale talen waarin zich dit alles manifesteert.

Daarbij is er sprake van een zogenaamde 'grote traditie' die vooral tot uitdrukking komt in een bijna 3000 jaar oude, zich alsmaar uitbreidende canon van vele in het Sanskriet gestelde teksten. Sanskriet is de klassieke taal van het hindoeïsme dat de grenzen van plaatselijke talen overstijgt. De belangrijkste hindoeteksten zijn ook in het Sanskriet geschreven. Teksten in het Sanskriet hebben vaak een universele betekenis dan hindoe teksten in lokale talen. In het kort zou men het hindoeïsme overwegend kunnen karakteriseren als een traditie van orthopraxis (correct handelen in ritualistische zin) en 'orthoconformisme',⁴ met een grote niche voor persoonlijke vroomheid en zingeving. Het lijkt essentieel voor het hindoeïsme dat het in eigen ogen geen religie is waartoe je je kunt bekeren: je wordt erin geboren of niet. In de praktijk ligt dit evenwel genuanceerder.⁵

Vanwege deze complexiteit zal het hindoeïsme voor velen in het Westen niet herkenbaar zijn als een religie die vergelijkbaar is met het christendom. Niettemin zijn er aspecten van het hindoeïsme die wel bij christenen bekend zijn. Zo is met name door Mahatma Gandhi (1869-1948) het beeld ontstaan dat hindoeïsme geweldloosheid als hoogste morele waarde predikt. Dit beeld is zeker niet onjuist. Belangwekkend is wel dat Gandhi (in navolging

van eerdere hindoe nationalisten) als bron van zijn idee altijd een bepaalde hindoe tekst aanhaalde, namelijk de Bhagavad Gita. Deze korte hindoe tekst in Sanskriet was vanaf de negentiende eeuw populair geworden, zowel onder Europeanen als onder hindoes zelf.

Evenwel, naast de deugd van de geweldloosheid leert de tekst ook de plicht om te strijden als krijgers zich eenmaal op het slagveld begeven. De Bhagavad Gita is door negentiende en vroeg twintigste-eeuwse hindoe nationalisten als voornaamste inspiratiebron voor gewapend verzet tegen de Britse koloniale overheersing gebruikt. Militante anti-koloniale strijders waren – geïnspireerd door de spiritualiteit van de Bhagavad Gita – bereid hun leven in te zetten voor de bevrijding van India van het koloniale juk. In de Indiase nationalistische beeldvorming werden deze strijders als martelaren (*shaheed*) gezien. Dit gebeurde wanneer ze door de Britten, wegens oorlogvoering tegen de Britse koning en (tevens) keizer van India, werden terechtgesteld. Hoewel het hindoeïsme vanuit de traditie niet over een concept van de martelaar beschikte, zien we de idee onder invloed van de nationalistische strijd, en door de populaire hindoe tekst de Bhagavad Gita gelegitimeerd, in de vroege twintigste eeuw toch opkomen.

Boeddhisme gaat terug op het leven van de historische Boeddha, die volgens de overlevering als Prins Siddhārtha Gautama in de Śākya clan werd geboren en die vermoedelijk ergens rond de vijfde eeuw v.C. actief was, in een gebied dat ook wel ‘Groter’ Māgadhā wordt genoemd.⁶

Momenteel heeft boeddhisme bijna een half miljard aanhangers. Ondanks zijn indrukwekkende en complexe doctrinaire systemen, neigt boeddhisme, evenals hindoeïsme, in zijn volledige breedte eerder naar lokale vormen van orthopraxis dan naar orthodoxie. Met tweeënehalf millennia aan beweging geschiedenis, zonder centraal gezag, en verspreid over een groot deel van de wereld (aanvankelijk Azië), zal het niet verbazen dat boeddhisme een grote innerlijke verscheidenheid vertoont. Maar hoe divers ook, boeddhisme is toch eerst en vooral (redelijk eensgezind) gericht op een levensstijl die beter met het menselijk lijden leert omgaan en idealiter naar het ophouden daarvan streeft. Anderen moedwillig lijden toebrengen is dan evident geen optie, want daarmee zou men zich in termen van morele discipline en binnen kosmologische kaders van karma en wedergeboorte eerder in een tegengestelde richting begeven, en meer lijden veroorzaken voor zichzelf en anderen. Boeddhisten streven dus in de regel een geweldloos leven na. Moord en ook zelfdoding worden over het algemeen afgekeurd.

Toch wordt zelfdoding niet zomaar met moord gelijkgesteld. Zelfdoding door gevorderde monniken lijkt gedoogd en soms ook geprezen te worden.

Zelfopoffering wordt in een aantal canonieke en apocriefe teksten genoemd, en vindt ook wel in de praktijk plaats, bijvoorbeeld in de loop van de vijfde tot de tiende eeuw van onze jaartelling onder boeddhistische monniken en leken in China, maar ook daarna nog incidenteel.

Sedert 27 februari 2009 hebben meer dan 150 Tibetanen zichzelf in brand gestoken, naar verluidt om aandacht te vragen voor hun leefomstandigheden onder het bestuur van de Volksrepubliek China en in de hoop op meer autonomie voor hun land en volk. Tibet maakt nu deel uit van de Volksrepubliek China. Ook al kan zelfverminking onder bepaalde omstandigheden vanuit boeddhistische bronnen worden verdedigd, het is toch een uitdaging om deze recente praktijk in Tibetaans culturele regio's in boeddhistische termen te duiden.⁷

Ook zijn er momenteel plaatsen waar boeddhisten en boeddhistische monniken geweld gebruiken, bijvoorbeeld om andersdenkenden buiten te sluiten. De conflicten tussen boeddhisten en Tamils, en meer recent ook moslims, in Sri Lanka zijn daar voorbeelden van; maar ook christenen zijn soms slachtoffer van boeddhistische onverdraagzaamheid, zoals in juni 2013 gebeurde.⁸ De gewelddadige crisismomenten tussen gevestigde Nepalese bevolkingsgroepen en arbeidsmigranten in Bhutan of rondom de zogenaamde Rohingya minderheid in Rakhine, Myanmar (rond 2016 en 2017), onderstrepen verder dat dit geen geïsoleerde incidenten zijn: in weerwil van een vrij hardnekkig en wijd verbreid romantisch beeld, lijken onverdraagzaamheid, extremisme en nationalisme ook onder boeddhisten voor te komen, en te vaak om voor uitzonderingen door te gaan. De cultuurhelden van de ene groep staan in zulke situaties tegenover de cultuurhelden van de andere groep.

Naast het hindoeïsme en boeddhisme behoort ook het jodendom tot de oudste en vroegste religies die de mensheid kende, ook al is haar aantal wereldwijd met veertien miljoen gelovigen relatief klein. Binnen de joodse traditie bestaat voor de martelaar geen woord. Dit heeft alles te maken met het feit dat de waardering voor het leven als geschenk van God zo sterk is dat het martelaarschap geen eigenstandig concept is.⁹ Als zodanig komt haar in de joodse ideeëngeschiedenis maar een beperkte plaats toe. Als joden in tijden van verdrukking voor hun geloof sterven, dan 'heiligen' zij daarmee de Naam van God, de Schenker van leven.¹⁰ De martelaren beschreven in de boeken van de Makkabeeën zijn daar een voorbeeld van (eerste helft tweede eeuw v.C.).

Ook in de recente geschiedenis werden joden vervolgd en gedood, niet alleen vanwege hun geloof, maar vanwege hun joodse identiteit, zoals in

de Tweede Wereldoorlog. Immers, de slachtoffers werden vrijwel nooit voor de keuze gesteld om hun geloof los te laten. Zij werden simpelweg vanwege hun joodse identiteit op dát moment gedood. De moord op zes miljoen joden kwam uit antisemitisme voort, niet zozeer uit religieuze motieven. De Holocaust was de climax van een golf van antisemitisme die Europa in de late negentiende en in de eerste helft van de twintigste eeuw diep heeft getekend. De sporen zijn blijvend, net als de oplaaiende agressie naar joden toe. Als bijvoorbeeld op 20 oktober 1981 een aanslag op de Portugees-Joodse synagoge van Antwerpen wordt gepleegd, als op 24 mei 2014 een schietpartij in het Joods Museum te Brussel plaatsvindt, en als op 23 maart 2018 in Parijs de bejaarde joodse vrouw Mireille Knoll (85), Holocaust overlevende, op gruwelijke wijze wordt vermoord, blijkt antisemitisch gedachtegoed niet verdwenen. In de huidige tijd wordt het zelfs verpakt in volwaardige complottheorieën die door groepen mensen worden aangehangen.

Toch kunnen ook slachtoffers aan de andere kant vallen die op hun beurt heldendaden menen te verrichten. Als in de opmaat naar de viering van het 70-jarig bestaan van het land Israël in de maanden april en mei van het jaar 2018 opstanden aan de grens van de Gazastrook uitbreken, zijn veel slachtoffers te betreuen. De doden die aan beide zijden vallen, worden als helden gezien en soms ook als martelaren. De ‘helden’ van de Gazastrook verzetten zich tegen wat zij zien als de onderdrukking door het zogenoemde Zionistische regime in Israël. Zionisme valt overigens niet met de joodse geloofstraditie samen.

Het christendom is een vrij jonge religie, maar staat met wortel en tak in de joodse bronnen en oorsprongen. Zelfs haar eigen verzameling bronnen, het Nieuwe Testament, is door en door joods. Het begrip ‘martelaar’ lijkt daar dan ook zijn oorsprong te hebben, waar vroege christenen vanwege hun afwijkende ideeën werden voorgeleid en zich op joodse bronnen en overleveringen hebben beroepen. Zij ‘getuigden’ daarbij van hun geloof (Gr. *marturomai*), maar juist dit getuigenis, als het wordt aangevochten, kan tot een proces leiden met de dood tot gevolg (Gr. *marturia*). De ‘getuige’ wordt zo een ‘martelaar’ (Gr. *martus*). Jezus kan daarom als martelaar worden gezien, en zijn leerlingen als volgelingen die bereid waren om te getuigen en de consequenties daarvan te ondergaan. Immers, Jezus had gezegd: ‘Wie achter mij aan wil komen, moet zichzelf verloochenen, zijn kruis op zich nemen en mij volgen.’¹¹ Het martelaarschap zit christenen als het ware in de wortels. Een ‘grande parade’ aan martelaren volgt dan ook het spoor van Jezus, te beginnen met Stefanus, uitlopend op de vroege Katholieke Kerk die veel van deze vroege martelaren heilig heeft verklaard.¹²

Het zou een misvatting zijn te menen dat alle christenen in de eerste eeuwen van de jaartelling vervolging ondergingen. Dat was niet het geval. Feitelijk zijn er tot de vierde eeuw maar enkele systematische geloofsvervolgingen geweest die verder reikten dan lokale hetzes en pesterijen. Bovendien waren de Romeinse autoriteiten er niet op uit om andere religies te verbieden, behalve als ze staatsondermijndend waren of lokaal en regionaal tot sociale onrust leidden. Dit laatste kon christelijke gemeenschappen meestal niet verweten worden en daarom werden zij gewoonlijk met rust gelaten.

In de loop van de eeuwen heeft het christelijk geloof diverse pogingen ondernomen om andere religies te verbieden. Waar het terrein won, probeerde het doorgaans concurrerende religieuze overtuigingen met woord en daad te bestrijden en te vervangen. Het christendom zag zichzelf als superieure godsdienst en deinsde er derhalve niet voor terug om het eigen geloof aan anderen op te leggen. Regelmatig vielen daar ook slachtoffers bij, zoals bij de koloniale bezetting van diverse landen in het verre westen en in het verre oosten.

Ook gebeurde het dat groepen christenen uit westerse landen zich als helden naar het Midden-Oosten begaven om het christelijk geloof op te dringen en de stad Jeruzalem en andere heilige plaatsen uit de handen van de islamieten te bevrijden. De christenen die op weg daarheen of bij de heilige plaatsen sneuvelden werden door een anonieme ooggetuige 'martelaren' genoemd. Toen tijdens de Eerste Kruistocht in het late voorjaar van 1097 christenen bij het beleg van Nicea omkwamen, schreef deze ooggetuige dat de stad zeven weken en drie dagen lang werd bestormd en dat velen van hen daar het martelaarschap bereikten. Zij allen gingen 'triumfantelijk de hemel binnen en dragen nu het martelaarskleed dat zij ontvingen'.¹³ De Turken zag hij als duistere vijanden die bij hun aanvallen betoverende woorden over de christenen wilden uitspreken.¹⁴

Maar er vielen niet alleen slachtoffers onder de christenen. Ook de Arabieren maakten helden en heiligen. Arabische kronieken uit die tijd maken duidelijk dat de zogeheten kruisridders met nodeloos veel geweld en wreedheid talloze schanddaden pleegden die hun sporen nu nog nalaten. Bijvoorbeeld, toen op de vroege ochtend van 12 december 1098 de plaats Mara werd ingenomen, brak de Frankische leider Bohemond zijn belofte om de levens van de vijand te sparen. Drie dagen lang vonden verschrikkingen plaats, waarbij volgens de (eigen!) Frankische kroniekschrijver Raoul van Caen mensen, waaronder kinderen, werden gekookt en opgegeten.¹⁵ Wat hiervan waar is, is moeilijk te zeggen, maar ongetwijfeld hebben barbaarse executies plaatsgevonden.

Het christendom is met ruim twee miljard aanhangers de grootste onder de wereldreligies. Zoals het christendom zelf lang andere religies probeerde te verdringen, zo worden tegenwoordig christenen wereldwijd in zo'n 50 landen niet of nauwelijks getolereerd.¹⁶ Belastende herinneringen, overlevingen en beelden uit het koloniale verleden en uit de tijd van de kruistochten spelen in deze situaties bewust en onbewust een rol. Ook de moord op zes miljoen joden, die tot de recente geschiedenis behoort, vond plaats in overwegend christelijke landen en heeft, gezien het anti-Joodse sentiment binnen de hoofdstroom van de kerken vanaf de vroege middeleeuwen tot medio de vorige eeuw, in Europa een lange aanloop gehad.¹⁷ Toen, zoals hierboven beschreven, de kruisvaarders naar de Heilige Stad en omliggende plaatsen afreisden om deze voor de Kerk op te eisen, trokken zij eerst het Rijnland door en kregen de steden, waaronder Keulen en Mainz, met een jodenhaat te maken die nog niet eerder was vertoond. Eerst moesten joden het ontgelden en toen moslims.

De islam is de jongste van de vijf wereldreligies en is met ruim anderhalf miljard gelovigen de tweede in omvang. Mohammed, de stichter en profeet van de islam, sprak en schreef zijn boodschappen voornamelijk in de eerste drie decennia van de zevende eeuw van de christelijke jaartelling. In de Koran zijn het werkwoord getuigen en het martelaarschap nauw verbonden (*sh-h-d*). Er wordt 'getuigd' van de genade en van de beloningen die de dode wachten in de hemel. Zelfdoding staat dit getuigenis in de weg, omdat die immers geen verdienste is en niet door God van mensen gevraagd wordt. Immers, Hij is de Schenker van leven en genade.

Wel toetst Hij gelovigen en neemt Hij 'geloofsgetuigen' tot Zich, dat zijn martelaren (*shuhadā'*). Met name zij die gedood zijn 'op de weg Gods', zijn levend bij Hem. Zij hebben loon en licht bij Hem.¹⁸ 'Zij die zich voor de overwinning op Mekka gegeven hebben en gevochten hebben, staan niet gelijk aan anderen. Zij zijn hoger in rang dan diegenen die zich pas na de overwinning hebben gegeven en hebben gevochten. Allah weet alles.'¹⁹ Zij die vechten, zoeken niet de dood, maar de overwinning. Zij zijn er niet op uit om te sterven, maar om te getuigen, en als zij daarbij worden gedood, zullen zij als martelaren in de hemel worden ontvangen.

Hoe dient in dit verband de gedachte van de heilige oorlog te worden verstaan (*jihad*)? Wordt dan niet juist tot een gewelddadig martelaarschap opgeroepen? In elk geval kwam het begrip 'heilige oorlog' op in een tijd waarin Mohammed zelf met oude Arabische waarden brak, door zich met geweld tegen zijn eigen volksgenoten te keren. Dit was 'not done', en zeker niet gedurende de heilige maanden, maar hij zag zich ertoe genoodzaakt

vanwege de tegenstand tegen de hervormingen in Mekka en Medina. De Koran komt daarom met een belangrijke aanwijzing:

Strijden daarin is iets ernstigs maar afwenden van de weg Gods en ongelooft aan Hem en van het Gewijde Bedehuis en het uitdrijven daaruit van de lieden die er bij horen is ernstiger bij God. En de verzoeking is ernstiger dan de doodslag [...]. Maar wie uwer zich laat teruggedrijven van zijn godsdienst die zal sterven als ongelovige.²⁰

De strijd tussen zevende-eeuwse Arabische stammen en verschillende godsdienstige voorkeuren werd daarmee tot een heilige oorlog die goddelijke toestemming verkreeg.²¹ De tekst 'Mohammed! Zet de gelovigen aan tot gevecht' is daarom in de Arabische taal gesteld (zoals heel de Koran), omdat de context van toen een Arabische betrof.²²

Voor onze tijd staat een heilige oorlog die martelaren maakt niet alleen vanaf van de tijden en omstandigheden in de zevende eeuw na Christus maar ook van de gedeelde waarden die culturen en religies in de 21ste eeuw naar elkaar toe hebben. Martelaren zijn er helaas nog altijd, zowel onder moslims als onder hen die zij tegenover zich hebben. Soms staan zij daar bewust, soms onbewust. Het laatste gebeurde bijvoorbeeld op vrijdagavond 13 november 2015 in Parijs, toen bij een terreuraanslag door IS-strijders 130 dodelijke slachtoffers vielen en ruim 350 gewonden. Sommigen zaten op een terras, anderen in een restaurant of in een café, maar de meeste onschuldige slachtoffers werden gemaakt in de concertzaal van de Bataclan, waar maar liefst 89 doden vielen. Van de acht aanslagplegers kwamen zes door eigen toedoen om en werd een zevende door een politiekogel gedood. De achtste wist te ontkomen.²³ De aanslagplegers worden door hun achterban als martelaren gezien, maar wie de verhalen van overlevenden en van de politie hoort, krijgt een andere indruk. Zij die zonder het te weten tegenover de IS strijders stonden en vervolgens iets ondernamen, al was het alleen maar dat zij de schok wisten op te vangen, de dood in de ogen zagen, anderen hielpen, zijn volgens hen de ware helden.

De onderzoeksgroep

De begrippen 'martelaar' en 'martelaarschap' zijn dus contextgevoelig en kunnen verschillende en zelfs tegenstrijdige invullingen krijgen. De termen zijn daarom diffuus en een eenduidige definitie is lastig te geven. Het ligt dan ook niet in de bedoeling van dit boek om tot één ultieme betekenis